

Západočeská univerzita v Plzni
Fakulta filozofická

Bakalářská práce

Nejvýraznější témata humanitního myšlení

Václava Havla

Helena Hrádková

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Katedra filozofie

Studijní program Humanitní studia

Studijní obor Humanistika

Bakalářská práce

Nejvýraznější témata humanitního myšlení

Václava Havla

Helena Hrádková

Vedoucí práce:

Mgr. Jitka Paitlová, Ph.D.

Katedra filozofie

Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni

Prohlašuji, že jsem práci zpracovala samostatně a použila jen uvedených pramenů a literatury.

Plzeň, duben 2016

Obsah

1	Úvod	1
2	VÍRA.....	3
2.1	Havlův vztah k víře	3
2.2	Víra a naděje	5
2.3	Víra a náboženství.....	6
2.4	Bůh a křesťanství.....	8
2.5	Víra ve smysl	10
2.6	Smysl bytí	14
2.7	Shrnutí.....	15
3	SPOLEČNOST	16
3.1	Cíl společnosti	16
3.2	Stát a občanská společnost.....	19
3.3	Sen o duchovním státě.....	20
3.4	Globální krize	22
3.5	Čekání na správný čas	25
3.6	Evropa	27
3.7	Shrnutí.....	28
4	OSOBNOST	29
4.1	Existenciální horizont	29
4.2	Lidská identita	32
4.3	Lidská existence	33
4.4	Lidská odpovědnost	35
4.5	Řád	38
4.6	Shrnutí.....	39
5	Závěr.....	40
	Summary	43
	Seznam použité literatury:.....	44

1 Úvod

Cílem této práce je rozbor hlavních myšlenek Václava Havla, které se týkají zásadních humanitních témat vztahujících se ke sféře veřejné, osobní i duchovní. Havlovy názory oslovily českou i zahraniční společnost, která ho za jeho činy a myšlenky obdivovala. Tato práce je pokusem o popis a určitou systematizaci Havlových myšlenek a názorů na náboženství a víru, na společnost v její ideální i reálné formě a v neposlední řadě na problém lidské osobnosti a jejího řádu.

Jako tři hlavní humanitní témata, kterými se Havel zabýval a na jejichž základě je moje práce strukturována, jsem zvolila následující: víru, společnost a osobnost. Tato témata jsem zpracovala zejména na základě Havlových textů, které pochází z 80. a počátku 90. let. Toto období jsem zvolila z toho důvodu, že v něm Havel ještě nebyl natolik politicky činný a své názory tolik nezobecňoval, respektive neuváděl v natolik zjednodušené a veřejnosti přístupné formě, jako za času svého prezidentování. V práci samozřejmě zohledňuji i příslušnou sekundární literaturu.

V první části své práce se zaměřím na pojem víry a Havlův postoj k ní. Vlastní Havlovy názory budu čerpat z jeho sbírky *Dopisy Olze*. Z nich především vyplývá, že Havel je věřící specifickým způsobem, totiž že věří ve smysl, v naději a vůli člověka. Slovo „bůh“ se snaží nepoužívat nebo jen velmi opatrně, protože jeho víra v boha není tak silná, aby se s nekonečnou vírou v jednoho Boha ztotožnil. Havlova víra totiž není spojená s náboženstvím, je to „pouhá“ víra v „něco“, zatímco s náboženstvím je podle Havla spjata uctívání Boha jako nadpozemské bytosti. Za zdroj dalších informací mi bude sloužit zejména text M. Balabána *Víra (u) Václava Havla*.

Druhá část práce bude věnována tématu společnost. Za použití zejména knih *Dálkový výslech* a *Václav Havel 1992&1993* se pokusím analyzovat Havlovy názory na společnost a stát. Havel chtěl v první řadě společnost otevřenou, mnohotvárnou, založenou na dobrých společenských vztazích, což se však v reálném životě ukazuje spíše jako utopie. Snažil se poukazovat na problémy dnešní civilizace a na základě toho vzniklo *Forum 2000*, kde se diskutovalo – a dodnes pravidelně diskutuje – o problémech ve světovém měřítku a intelektuálové z celého světa se snaží najít možná východiska z globální krize.

V poslední, třetí části práce, která se bude týkat problematiky osobnosti, budu vycházet opět zejména z Havlových *Dopisů Olze*. V této kapitole popíši Havlovo pojetí složek lidské osobnosti, díky kterým si člověk vytváří svoji vlastní identitu, prostřednictvím níž dává svému životu řád. Havel tvrdil, že hlavní složky osobnosti jsou lidská identita, lidská existence a lidská odpovědnost. Za pomoci těchto složek si zakládáme, formujeme a zdokonalujeme své vlastní „já“.

Ačkoli se to na první pohled nemusí zdát, tato tři témata – víra, společnost, osobnost – spolu (nejen) v Havlově myšlení velmi úzce souvisí. Každý totiž v něco věříme, patříme do nějaké společnosti a nejdůležitější přitom je, abychom poznali svoji vlastní osobnost, Havlovými slovy: svoji „lidskou identitu“.

2 VÍRA

V první části práce se zaměřím na vztah Václava Havla k víře, na jeho názory a postoje k náboženství a smyslu bytí. Co se týče víry, nejde podle Havla o ideologickou ani o etickou záležitost. Podstata víry spočívá podle něj v tom, že záleží na každém jedinci, zda se rozhodne se svým životem na zemi něco udělat a překročit hranice smyslové zkušenosti tak, že se pokusí nahlédnout tzv. absolutní horizont, nebo zda se tomuto rozhodnutí vyhne. Havel zdůrazňuje, že právě *absolutní horizont* je každému člověku výzvou v životě. Pojmem „absolutní horizont“ Havel poukazuje na něco, co dává obecný smysl a vyšší cíl různým jednotlivostem života, zážitkům a událostem. Pokud tyto věci pocítujeme jako smysluplné a budí v nás blahý, povznášející pocit, pak je to právě to, co naše vědomí vede k vyššímu cíli. Havlův absolutní horizont je záležitostí podvědomého předpokládání, bytostné zkušenosti a víry. Havel tento proces přirovnává k jakémusi „vzpínání“ – vzpínání se k něčemu vzhůru.¹ V tomto smyslu popisuje základní charakter Havlova pojetí víry i Balabán:

„Vztahování k ‚absolutnímu horizontu‘ je víra. Když čteme Havlova slova, může se zdát, že Havel míní ‚absolutním horizontem‘ i víru samu.“²

2.1 Havlův vztah k víře

Havel považuje víru za jednu z nejdůležitějších složek duševního života každého člověka. Tvrdí, že „víra je člověku nejen předpokladem smysluplné existence“.³ Havel pozitivně hodnotí především to, že v českém prostoru existují filosofické a náboženské tradice a že ve střední Evropě, jejíž je Česká republika středem, došlo ke zkřížení různých duchovních proudů východních a západních, jižních a severních, katolických i protestantských, ale také osvícenských a romantických.⁴

¹ Havel. *Dopisy Olze*, s. 230.

² Balabán. *Víra (u) Václava Havla*, s. 19-20.

³ Tamtéž, s. 27.

⁴ Putna. *Duchovní portrét v rámu české kultury 20. století*, s. 285.

Podle Havla je víra stav ducha. Možná proto ji také označil jako specifickou „duchovní zkušenost“, která se netýká celého kosmu, ale jen člověka. Je to pouze lidská záležitost, kterou si nejde myslit před prahem (sebe)reflexe. Podle Balabána předpokládá reflexe a sebereflexe něco, co Havel nazývá „oddělením“, přičemž toto „oddělení je stav mezi bytím a světem“.⁵ Tímto oddělením člověk opouští a ztrácí svět svého nereflektovaného „já“, kdy jedinec participuje na bytí spontánně a je jaksi vázán odpovědností „za vše“.⁶

Víra na sebe může podle Havla brát podoby různých lidských nálad, stavů nebo psychologických vlastností, ale svým vzpínáním se ke smyslu vůbec tuto sféru překračuje a člověka orientuje k něčemu, co je za věcmi a v nich – tedy právě k jejich absolutnímu horizontu. Havel tvrdí:

„Tento horizont – jako původce, nositel i dárce smyslu – zdaleka není tedy jen nějakou studenou a abstraktní astronomicky-metafyzickou veličinou, ale je, jak se ukazuje, zdrojem velmi živé síly, povznášející člověka, lidstvo i jeho dějiny.“⁷

Podle Balabána lze víru v Havlově pojetí „opírat jen o vlastní zkušenost, která se prolamuje ke zkušenosti poslední – „metazkušenosti““.⁸ Potřebnost, prospěšnost nebo spíše pomoc víry se ukazuje ve chvílích, kdy zapochybujeme sami o sobě, o smyslu svého jednání a své existence. Je to ten případ, který Havel nazývá „selhání“.⁹ Balabán k tomu dodává:

„Havel tedy vidí otázku víry i problematiku nevíry – selhání jako záležitost lidské identity. Víra mne vede k objevení mého selhání, k hledání a zakoušení nové identity. Víra – to je možnost katarze, vrací mi mé „já“, vymaňujíc je z „pobytových“ nexů a vírů.“¹⁰

⁵ Balabán. *Víra (u) Václava Havla*, s. 18.

⁶ Tamtéž, s. 18.

⁷ Havel. *Dopisy Olze*, s. 141.

⁸ Balabán. *Víra (u) Václava Havla*, s. 31.

⁹ Tamtéž, s. 28.

¹⁰ Tamtéž, s. 29.

Je třeba poznamenat, že Havel má podobný vztah k víře jako první prezident Československa Tomáš G. Masaryk. Masaryk stejně jako Havel spíše vymezuje to, co náboženstvím není. Není to filosofie, věda, mravnost, církev, kult a ani mysticismus. S Havlem se shodují v názoru, že náboženství (na rozdíl od víry, viz níže) musí být morální, sociální, národní, duchovní a má být přesvědčením a nikoli vírou.¹¹

2.2 Víra a naděje

Z mnoha Havlových děl a projevů je zřejmé, že jako jednu z nejdůležitějších věcí pro život člověka považuje to, aby člověk neztratil víru a naději v život. Podle něj nelze zavírat oči před špatnostmi, které se dějí ve světě. Jedině ten, kdo neztratil víru a naději, může zřetelně a jasně vidět a čelit hrůzám světa.¹² Naděje je proto pro Havla nadmíru důležitý fenomén lidského života.

Lidé byli za socialismu obklíčeni a spoutáni totalitním režimem a většinou podle Havla neměli žádnou představu východiska a vůli něco dělat. Neměli už ani pocit, že něco lze dělat – ztráceli naději. Avšak to, co neztráceli, byla potřeba naděje, protože bez naděje nelze podle Havlova názoru smysluplně žít. Lidé čekali naději zvenčí, což byla spíše iluze, pouze záplata na díru v duši. Přesto naděje není pouze prostý optimismus, že něco dobře dopadne. Je to jistota, že něco má smysl, a to bez ohledu na to, jak to dopadne. Tato naděje nám dává sílu žít. Je to něco, co nás dokáže udržet nad vodou, přimět nás k dobrým činům a je jediným a tím pravým zdrojem závratnosti lidského ducha a jeho snažení.¹³

„NADĚJE JE DIMENZÍ DUCHA. Není mimo nás, ale v nás.
Když ji ztratíš, musíš ji znovu hledat V SOBĚ a v lidech kolem
sebe – ne v předmětech nebo eventuálních dějích.“¹⁴

¹¹ Putna. *Duchovní portrét v rámu české kultury 20. století*, s. 53.

¹² Havel. *Dopisy Olze*, s. 130-131.

¹³ Havel. *Dálkový výslech*, s. 157.

¹⁴ Havel. *Dopisy Olze*, s. 41.

Při svém pobytu ve vězení se Havel zabýval myšlenkami o smyslu v životě. Přemýšlel o tom, že poslední a rozhodující odpověď nenalezne v nějakých vnějškovostech, které jsou závislé na informacích. Uvědomil si, že žádné informace mu neposkytnou tu správnou odpověď.

„Odpověď – pozitivní odpověď – nalézám nakonec vždycky jen v sobě, ve své vlastní celkové víře ve smysl věcí, ve své naději.“¹⁵

Havlovy úvahy směřovaly k otázce, čemu je člověk odpovědný, k čemu se vztahuje nebo co je horizontem jeho počínání. To, že rozhodující odpověď lze najít jen ve svém nitru, ovšem podle něj neznamená, že by se lidé neměli zajímat o to, co si myslí „vnější svět“ nebo dokonce se o tento vnější svět nezajímali. V tom světě přeci my žijeme, tento vnější svět nám vytváří nové možnosti a jedině skrze něj se strukturují nové životní alternativy.¹⁶

2.3 Víra a náboženství

Havel odlišuje víru od optimismu, a to z toho důvodu, že v jeho pojetí víra nemá iluzionistický charakter a na rozdíl od optimismu, kde vládne přesvědčení, že všechno dobře dopadne, je jeho víra realistická ve smyslu naděje. Víra chápána jako pouhý optimismus nás vede pouze ke snaze pohodlně přežít.¹⁷ S optimismem je víra velmi těsně spjata v náboženské církvi, kde je v podstatě chápána jako záruka toho, že „se nám vlastně nemůže nic stát“ a že nám Bůh zařadí poklidný život na zemi.¹⁸ Rozdíl mezi vírou v Havlově pojetí a náboženstvím spočívá v tom, že víra je v církvi institucionalizována a v podstatě redukována na určité náboženství, které je spojeno s uctíváním konkrétního boha či Boha a je vyjadřováno prostřednictvím pevně stanovených rituálních obřadů.

Jak již bylo zmíněno, Havel však nevztahuje víru k určitému náboženství, nýbrž k obecnému absolutnímu horizontu bytí vůbec. Pro Havla je víra předpoklad

¹⁵ Tamtéž, s. 89.

¹⁶ Tamtéž, s. 89-90.

¹⁷ Balabán. *Víra (u) Václava Havla*, s. 28-29.

¹⁸ Tamtéž, s. 29-30.

smysluplné existence a nespojuje jí s uctíváním, ať už Boha či nějakého předmětu, jako tomu je u náboženství. Víra v něco je pro Havla podobou toho, co je „za tím“, a to je orientace k bytí a k jeho smyslu, který pro každého z nás představuje a který hledáme. Naopak s náboženstvím je podle Havlova názoru spojeno většinou mnohem reduktivnější či neproblematické uctívání „Boha“, který vyžaduje kult a rituální opěvování své metaexistence.¹⁹

Tvrzením, že víra je stav ducha, má Havel na mysli stav trvalé a činorodé otevřenosti, neustálého tázání a soustavné zakoušení světa. Je to vlastně nikdy nekončící proces hledání.²⁰ Havel pojímá víru velmi široce a – jak již bylo zdůrazněno – v žádném případě religiózně. On sám se proto nehlásí k žádnému náboženství (nehlásí se ani k žádné filosofii, i když známky heideggerovských a fenomenologických myšlenek u něj nelze nevidět). Tvrdí, že víra se obejde bez religiozity, ale religiozita bez víry je jen mámením, klamnou iluzí a otupěním.²¹ Havel spíše popisuje víru, než aby použil slovo „Bůh“, o němž se vyjadřuje následovně:

„Jádrem náboženského postoje je etická zodpovědnost a z ní plynoucí jednání. Svět má jakýsi společný smysl, skrytý za jevy – ale o tomto smyslu se nedá říci už téměř nic konkrétnějšího. Slovo ‚Bůh‘ se užívat může – nebo nemusí. O Kristu lze mluvit jako o učiteli etiky – ale pravděpodobně už ne jako o vtěleném Bohu.“²²

Víra by podle Havla neměla být myšlena jako něco esoterního a exkluzivního jako „něco pro někoho“, ale měla by být brána jako moc, která dokáže strhnout s sebou kohokoliv, bez rozdílu názorů, postojů a věr. Havel souhlasí s významem víry v biblickém smyslu, především s tím, že je to něco samo sebou přesvědčujícího, nepotřebující žádný kult osob, ať už lidské či božské. Václav Havel je muž víry, nikoli muž církve.²³

¹⁹ Tamtéž, s. 43-44.

²⁰ Havel. *Dopisy Olze*, s. 181.

²¹ Balabán. *Víra (u) Václava Havla*, s. 21.

²² Putna. *Duchovní portrét v rámu české kultury 20. století*, s. 219.

²³ Balabán. *Víra (u) Václava Havla*, s. 26.

Víru tedy nelze podle Havla do něčeho zvěcnit, není ani jednou daná a dále neproblematická. Takové zvěcnění přestává být vírou jako orientací k bytí, ale stává se z ní pouhé vztahování se k něčemu jako orientace ke konkrétním jsovcům, věcem a objektům. Víra může přijímat a většinou i přijímá různé podoby a bývá obvykle vírou v něco.²⁴ Havel však odmítá pojit víru s nějakým objektem, a to i abstraktním. Zastává názor, že víra oživuje objekt, nikoli že by objekt dával život víře. V žádném případě není víra jen okouzlení, ale jde o bytostný stav ducha, hlubokou existenciální dimenzi. Jde o zacílení, které člověk buď má, nebo nemá. Pokud ho má, pak pozvedá jeho existenci do jakési vyšší roviny bytí.²⁵

2.4 Bůh a křesťanství

S Havlovými názory na náboženství souvisí i téma jeho postoje ke křesťanství a ateismu. Ve svém životě se setkal s náboženstvím v různých formách, ale také s ateismem. M. C. Putna shrnuje základní Havlovu myšlenku existenciální zkušenosti a spirituálních zážitků z knihy *Dopisy Olze* následovně:

„Reflexe každodenních osobních zkušeností vede myslícího k uvědomění pocitu sounáležitosti s jednotou lidstva a kosmu a k pocitu spoluzodpovědnosti za dění ve světě. Tuto spoluzodpovědnost má člověk vzhledem k univerzálnímu principu, který stojí za vším děním. Bylo by možné ho nazvat ‚Bohem‘ – ale takové vyjádření se autorovi [Havlovi] zdá příliš konkrétní.“²⁶

Z projevů Václava Havla je zřetelné, že si vždy dává pozor na to, aby boha příliš jednoznačně neztotožnil s křesťanskou tradicí. Pokud už vůbec používá slovo „bůh“ – neboť jak bylo naznačeno výše, Havel raději hovoří o „víře“ –, pak má být přijatelným slovem pro všechny jeho posluchače a vlastně pro celý národ.²⁷ Když se ovšem Havel vyjadřuje o specifických prvcích katolické nauky, vždy tak činí

²⁴ Tamtéž, s. 41.

²⁵ Tamtéž, s. 48-49.

²⁶ Putna. *Duchovní portrét v rámu české kultury 20. století*, s. 184-185.

²⁷ Tamtéž, s. 287.

s úctou.²⁸ V jednom ze svých esejů pronáší Havel úvahu, že pokud je Slovo Boží zdrojem veškerého Božího stvoření, potom tedy ta část tohoto stvoření, kterou představuje lidské plémě, je sama sebou jen díky Božimu zázraku, a to zázraku lidského slova.²⁹ Havel tvrdil:

„K víře v křesťanského Boha patří navíc i mnoho dalších náležitostí, jako je víra v božství Kristovo, v neposkvřené početí Panny Marie atd. - a to všechno беру příliš vážně, než abych vydával za víru různá víceméně obrazná přijímání těchto věcí.“³⁰

Havel se ve vězení dokonce účastnil tradičních úkonů zbožnosti, které tam tajně organizoval jeho spoluvězeň Dominik Duka.³¹ Podle Putny se Havel nechce s křesťanstvím, respektive katolicismem bezesbytku ztotožnit proto, že je bere příliš vážně.³² Ačkoli se tedy Havel nestal takzvaným praktikujícím katolíkem, díky zkušenostem z vězení a účasti na bohoslužbách lépe porozuměl přátelům katolíkům i protestantům, a právě to zřejmě vedlo k mylným zprávám, že ve vězení konvertoval.³³ Skutečná konverze, jak tomu rozumí Havel, by bylo na místo neurčitěho „cosi“ dosadit zcela nedvojsmyslného osobního Boha a plně vnitřně přijmout Krista jako Syna Božího a přijmout také vše, co z toho vyplývá. Bylo by tedy zapotřebí přijmout i liturgii, což však Havel nikdy neudělal.³⁴

Ve druhé polovině osmdesátých let byl Havel disidentskou komunitou i stále širšími kruhy „šedé zóny“ brán vážně nejen jako dramatik, disident, ale také jako morální a intelektuální autorita. Byla na něj upřena pozornost, kterou si velmi dobře uvědomoval. Byl si vědom toho, že mezi svými potencionálními příznivci nejsou jen

²⁸ Tamtéž, s. 220.

²⁹ Tamtéž, s. 243.

³⁰ Tamtéž, s. 220.

³¹ Kardinál Dominik Duka OP (* 26. dubna 1943, Hradec Králové) je 36. arcibiskup pražský, metropolita a primas český (jmenován 13. února 2010) a předseda České biskupské konference (zvolen 21. dubna 2010). Dne 6. ledna 2012 byl jmenován kardinálem a dne 18. února téhož roku mu papež Benedikt XVI. udělil v Římě odznaky kardinálské hodnosti. Viz [www: <http://www.dominikduka.cz/>](http://www.dominikduka.cz/) [Citováno 1. 2. 2016].

³² Putna. *Duchovní portrét v rámu české kultury 20. století*, s. 220.

³³ Tamtéž, s. 242.

³⁴ Tamtéž, s. 242.

křesťané a katolíci, ale i ti, kterým je veškeré náboženství proti mysli.³⁵ Havel se domníval, že mu chybí jakýsi mystický zážitek skutečného zjevení, což je pro něj velmi důležitý bod pro přijetí osobního Boha. V žádném případě nechce předstírat jistotu tam, kde není a neseriózní by podle něj bylo nahradit neurčitý pocit slovem „Bůh“.³⁶

Jedním z jeho nejbližších přátel byl Zdeněk Urbánek, který patřil k nemnoha skutečně radikálním českým ateistům. Jeho názory možná měly vliv i na Havla. I v dopisech, které Havel posílal své ženě Olze z vězení, Havel s Urbánkem polemizovali nad tématem náboženství. Urbánek tvrdí, že: „Každé náboženství je chybné a mylné – a to prostě proto, že je iracionální, že je výrazem lidské nedospělosti a nesamostatnosti.“³⁷

Podle Putny zůstala duchovní a intelektuální orientace Václava Havla vždy stejná, dalo by se říci, že ji zdědil po svých předcích. Je to orientace osvícensko-zednářská a masarykovsko-unitářská – orientace vnímající všechny vnější společenské aktivity v kontextu širšího nadosobního, dalo by se říci božského, řádu, avšak odmítající tento řád blíže specifikovat a identifikovat se s jakoukoli církevní tradicí.³⁸

2.5 Víra ve smysl

Další otázkou, kterou se Havel zabýval, byla otázka po smyslu života. Na tuto otázku neexistuje žádná přímá odpověď a Havel k tomu ještě dodává, že smysl života neznáme stejně tak, jako neznáme tajemství bytí a přece ho nějakým způsobem „máme“. Smysl života je podle něj nejtajemnější a nejtrýznivější záhadou a zároveň je pevným a jistým bodem našeho života a jediným důvodem k němu.³⁹

Havel používá široké formulace, kterými si chce získat co nejširší okruh čtenářů. Někdy jsou jeho výroky až poněkud kýčovitě. Především ale umí s elegancí své myšlenky upřesnit a dá se říci, že jim dokáže dát s ničím nezaměnitelnou podobu. Zmíňme zde konkrétně jeho vymezení víry, která je podle něj především

³⁵ Tamtéž, s. 236.

³⁶ Havel. *Dopisy Olze*, s. 255.

³⁷ Putna. *Duchovní portrét v rámu české kultury 20. století*, s. 239.

³⁸ Tamtéž, s. 329.

³⁹ Havel. *Dopisy Olze*, s. 255.

záležitostí vůle:

„Víra znamená chtít věřit. Napří své síly, abys unikl fascinujícímu tlaku pobytu. Věřit – to' záležitost *vzpínajícího se* ducha. Bez maximální snahy *přeskočit* status quo *není* víra možná. Transcendence je úsilí, námaha. Víra jako transcendence je *vyskočení*, jímž se překonává podivná přitažlivost života bez smyslu.“⁴⁰

Havel je přesvědčen, že poslední a rozhodující odpověď může člověk najít jen sám v sobě. Jediným místem, kde se člověk může přesvědčit, zda jeho existence má smysl, je vlastní nitro. Tuto jistotu není možné přijmout od někoho jiného a člověk se musí přesvědčit sám. Havel poukazuje především na to, že bytí jako směřování, to jest: smysl všeho je za vším jsoucím i uvnitř všeho jsoucího. Čím hlubší je prožitek nepřítomnosti smyslu, tím energičtěji je smysl hledán.⁴¹

Každá životní smysluplnost se podle Havla vyznačuje určitým přesahem lidské existence za hranice její pouhé „sebepéče“, a to hlavně k druhým lidem, ke společnosti a světu. Tím, že člověk je schopen vykouknout ze svého nitra ven a zajímá se o věci, které by ho ani zajímat nemusely, že si klade různé otázky a vrhá se do vřavy světa s úmyslem uplatnit svůj život – právě tím se z něj stává skutečně člověk jako tvůrce „řádu ducha“.

„Tragédie moderního člověka není v tom, že člověk toho ví vlastně stále míň o smyslu vlastního života, ale že mu to stále míň vadí.“⁴²

Člověk nemá patent na smysl, ale jen on je schopen položit si otázku po smyslu. Proto je člověk v tomto ohledu podle Havla něčím výjimečným a jako lidská bytost toužící po smyslu je otevřen všemu, je připraven slyšet svět a jeho nápovědy a dešifrovat jeho signály. Člověk také dokáže vstřebávat souvislosti

⁴⁰ Balabán. *Víra (u) Václava Havla*, s. 23.

⁴¹ Tamtéž, s. 36.

⁴² Havel. *Dopisy Olze*, s. 225.

a smysl mu ukazuje cestu k řádu bytí.⁴³ Většina lidí však podle Havla prostě žije svůj život ve svém světě a o věcech příliš nepřemýšlí, dělají to, co je baví. Žijí pro něco nebo pro někoho, znají elementární pocit smysluplnosti. Tito lidé mohou být ateisté, nebo věřit v Boha. Ať už mají názory jakékoliv, spojuje je jedna věc – věří v život a jeho smysl. Jejich víra je nerefluktovaná a spontánní. Je to jejich bytostné založení, povaha, bezděčná životní orientace, záliba nebo přirozený lidský sklon.

„To ovšem nic nemění na tom, že tahle nerefluktovaná víra sama o sobě ještě nic dobrého ani špatného automaticky nezaručuje; může člověka stejně dobře vést k nejvyššímu a nejkrásnějšímu mravnímu vzepětí, jako k té nejubožejší shánce po nejbanálnějším osobním prospěchu.“⁴⁴

S neoptimistickým pojetím víry souvisí také Havlův postoj k problému vztahu mezi vírou a smrtí. Víra podle něho přijímá smrt „existenciálně“, chápe ji jako něco, co je rozptýleno v „celku naší existence“ a co je zapotřebí znovu v „celku naší existence“ překonat, překročit.

„Vědomí smrti‘ nepřináší víře smrt, ale *přesně to, co dělá z lidské existence zázrak znovustvoření: tu zvláštní víru, která vdechne ... do jeho života smysluplnost, tj. pocit smyslu, tedy víru, že lidský život navzdory všemu nějaký vyšší smysl má, a že má tudíž smysl i každý autentický „přesah“*. Řekl bych to ještě ostřeji: bez vědomí smrti by neexistovalo nic jako ‚smysl života‘ a lidský život by v sobě neměl nic lidského: setrval by v živočišné rovině.“⁴⁵

Podle Havla má veškeré lidské konání ve své nejhlubší podstatě předpoklad nesmrtelnosti.⁴⁶ Jako každý tvor, tak i člověk chce žít, ale myšlenku na smrt u něj nelze vytěsnit. Chuť do života není spojená s tím, že jsme schopni na smrt

⁴³ Tamtéž, s. 251.

⁴⁴ Havel. *Dopisy Olze*, s. 208-209.

⁴⁵ Balabán. *Víra (u) Václava Havla*, s. 37-38.

⁴⁶ Tamtéž, s. 37-38.

zapomenout, ale s tím, že vědomí smrti je jediná a skutečně uvědomělá akce naší vůle k životu. Obvykle to ale není to, že o smrti přemýšlíme, nebo se ji snažíme přijmout. Je to vědomí smrti, které je pro Havla součástí struktury projektu lidského života.⁴⁷

Havel se zamýšlel i nad tím, co je protikladem víry – kontrastem pro víru je podle něj nevíra a nicota. Jak již bylo řečeno, k víře je nutné mít vůli.⁴⁸ Opakem víry je nevíra, je to ztráta smyslu. Důsledky této ztráty jsou rezignace, lhostejnost nebo také lenost ducha. Typickými znaky nevíry jsou skepse a podlomenost chuti k životu. Pokud se dostaví ztráta smyslu, nevěřící pak propadá nicotě.⁴⁹ Havel považuje nevíru za ztrátu smyslu, zatímco například Jean-Paul Sartre ji ve svém spise *Bytí a nicota* považuje za nutnou složku reality. Sartre považuje bytí a nicotu za dvě složky, které jsou potřebné pro reálno. Pokud by neexistovala negace, nebylo by možné klást si otázky týkající se bytí. Pokud se zaměříme blíže na negaci, odkáže nás k nicotě jako svému základu. Bytí, kterým přichází nicota na svět je to bytí, u něhož v jeho bytí jde o nicotu tohoto jeho bytí. To znamená, že bytí, ve kterém se zrodí nicota, musí být svou vlastní nicotou. Sartre tedy pojímá nicotu jako základ negace, nicota je u něho vlastně negací bytí.⁵⁰ Dá se tedy říci, že tyto dva výklady nicoty mají společný základ a to předpoklad bytí – u Havla je to chuť k životu a u Sartra prosté bytí.

„Zákon předreflexního *cogito* však zároveň implikuje, že bytí věření musí být vědomím víry. Víra je proto bytí, které se problematizuje ve svém vlastním bytí, a může se realizovat jen svou destrukcí a projevit sobě jen popřením sebe sama; je to bytí, pro něž být znamená jevit se a jevit se znamená negovat se. Věřit znamená nevěřit.“⁵¹

⁴⁷ Havel. *Dopisy Olze*, s. 227.

⁴⁸ Balabán. *Víra (u) Václava Havla*, s. 25.

⁴⁹ Tamtéž, s. 39.

⁵⁰ Sartre. *Bytí a nicota*, s. 60.

⁵¹ Tamtéž, s. 113.

2.6 Smysl bytí

Bytí je rozmanité a má podle Havla mnoho tváří. Nastavuje nám právě tu stranu, ke které jsme sami nějak otevřeni. Absolutizace jedné roviny nazírání, jedné perspektivy vede ke scestí. Proto se Havel nechce identifikovat s jakýmkoli uzavřeným filozofickým systémem. Potřebu skrývat se za něco hotového a do sebe uzavřeného mívají lidé, kteří mají takzvaně „roztřesenou identitu“. Ten kdo si je jist, že je stále sám sebou, nemá zábrany čerpat z nejrozmanitějších zdrojů a pokud přijde na to, že věci nejsou tak, jak si myslel, dokáže přiznat omyl a změnit názor.⁵²

Havel podobně jako Heidegger hovoří o „pobytu“. Podle Havla má tendenci člověka pohltit, rozpustit v pouhých účelovostech a v záležitostech konkrétních horizontů, zatímco Heideggerův pobyt je vysvětlen jako existence člověka, která je ale odlišná od existence pouhých věcí. Heideggerův pojem „bytí ve světě“ si můžeme vyložit jako „moci být ve světě“. Pobyt se podle Heideggera k vlastnímu bytí vztahuje, protože „pobyt je jsoucnost, jemuž jde v jeho bytí o toto bytí samo“.⁵³ Balabán k tomu píše:

„Proti rozplynutí v pouhém pobytu je jediná obrana, obrana, která je zároveň šancí: vztáhnout se k horizontu; tím lze získat zkušenost smysluplnosti vlastního údělu i osudu celého kosmu. Tímto ‚absolutním horizontem‘ je ‚bytí samo‘, nikoli nerozlišené bytí všeho jako nekonečný součet jsoucen; běží tu o ‚podstatu jsoucnosti všech jsoucen‘, ‚zkušenost všech zkušeností‘, tedy o ‚metazkušenost‘.“⁵⁴

Člověk se dostává do střetu se souborem jevů, které na sebe prozrazují, že jsou projevy bytí, a naopak s bytím, které o sobě vypovídá, že je a má smysl.⁵⁵ Podle Havla není tázání po smyslu bytí otázkou po účelu nebo funkci nějakého jsoucnosti vzhledem k jinému jsoucnosti. Je to tázání, které je schopno překročit horizont všech jsoucen i horizont světa. Do této otázky patří svět jako celek i člověk jako subjekt

⁵² Havel. *Dopisy Olze*, s. 284.

⁵³ Heidegger. *Bytí a čas*, s. 220.

⁵⁴ Balabán. *Víra (u) Václava Havla*, s. 19-20.

⁵⁵ Havel. *Dopisy Olze*, s. 251.

svého tázání – táže se celou svou bytostí, která se celá v tuto otázku změní a mění v ni i svět. Tato otázka míří k samému bytí. Jedinou odpovědí na ní je zkušenost: zkušenost smysluplnosti jako zážitek jednoty hlasu bytí v nás a hlasu bytí ve světě. Svět se tedy před člověkem osmyslňuje nejen jako zkušenost, ale i jako výsledek činného „já“.⁵⁶

Havel tvrdí, že orientaci k bytí jako stav ducha je možné chápat také jako víru. Člověk orientovaný k bytí bytostně věří v život, ve svět, v mravnost i v sebe sama. Jeho vztah k životu je doprovázen nadějí, úžasem, pokorou a spontánním respektem k jeho tajemství. Smysl jeho snažení se měří především jeho vnitřní „hodnotou o sobě“. V tomto významu je věřícím každý, kdo nepropadá pobytu, a to bez ohledu na to, zda se hlásí k nějakému náboženství či nikoli. Stav ducha propadlého pobytu je stavem totální rezignace. Člověku je v hloubi duše všechno jedno, mravně se chová jen tehdy, je-li to účelné a záleží mu jen na pobytových zájmech.⁵⁷

2.7 Shrnutí

Havel ve víře vidí jednu z nejdůležitějších složek duševního života každého člověka. Víru nespojuje s konkrétním náboženstvím a odlišuje ji od optimismu, neboť pokud člověk v něco věří, nikde není záruka, že to musí dobře dopadnout. Dá si říci, že Havel byl ateista i přesto, že věřil, „měl“ víru, ale neměl jednoho konkrétního Boha, ke kterému by vzhlížel, k němu cestu nikdy nenašel. Dle Havlova názoru zpočátku neznáme smysl života, ale přesto ho svým způsobem „máme“. Opakem pro víru byla pro Havla ztráta smyslu, která se projevuje skepsí, rezignací či lhostejností. O „pobytu“ se Havel vyjadřoval jako o tázání po smyslu bytí. Člověk zaměřený na své bytí věří v život, v mravnost a v podstatě i v sebe sama.

⁵⁶ Havel. *Dopisy Olze*, s. 331.

⁵⁷ Tamtéž, s. 348.

3 SPOLEČNOST

V další části své práce se zaměřím na Havlovy názory na problematiku společnosti, již přikládal velkou váhu. V jednom svém proslovu řekl, že člověku, který je tvorem společenským, je umožněno svobodně se stýkat s jinými lidmi, díky čemuž pak autentičtěji a tvořivěji žije a přispívá ke stabilitě státu.⁵⁸ Občanská společnost by se podle Havla měla formovat od zdola společnosti – to jest například tvorba a práce institucí, církve, ale jde i o samosprávu krajskou či komunální. Avšak taková společnost se podle něj vyvíjí těžce a dlouze. Výsledkem by mělo být, že se jí stát nebude bát, nýbrž bude na ni pyšný a bude k ní vstřícný.⁵⁹ Havel byl především přesvědčen o smysluplnosti a celistvosti světa, kde jsou jednotlivé etické či neetické činy součástí neviditelného obecného dění.⁶⁰ Putna Havlův postoj ke společenským problémům shrnuje následovně:

„Z pozice své autority interpretuje děje, které se odehrávají ve společnosti; popisuje cíl, k němuž má společnost směřovat; a poukazuje na hlubší etické a duchovní základy, na nichž tyto děje i tento cíl spočívají.“⁶¹

3.1 Cíl společnosti

Úkolem celé společnosti je podle Havla budovat právní řád založený na idejích právního státu. Avšak nestačí jen vymýšlet a aplikovat moderní demokratické zákony. Je také třeba posilovat takové společenské klima, které bude prokazovat úctu k nově postaveným mravním hodnotám a z nich pramenící úctu k soudům a zákonům. Soudce by neměl být jen nástrojem k uplatňování zákona, ale také musí být tím, kdo si svým rozumem osvojuje zákon i jeho ducha. Musí vnímat jeho smysl a umět ho interpretovat. Havel tvrdí:

⁵⁸ Lidovky.cz. <http://ldvk.cz/xpJ> [citováno 8.3.2016]

⁵⁹ Lidovky.cz. <http://ldvk.cz/xpJ> [citováno 8.3.2016]

⁶⁰ Putna. *Duchovní portrét v rámu české kultury 20. století*, s. 242.

⁶¹ Tamtéž, s. 279.

„Není náhoda, že soudcův výrok začíná větou ‚Jménem republiky!‘ Jedním z důvodů proč vůbec existuje stát, je jeho úkol chránit občanské společenství před těmi, kteří ohrožují život, bezpečí či majetek ostatních, nebo kteří porušují základní pravidla lidského soužití. Moc zákonodárná i moc soudní přísluší státu a míra, v jaké plní svůj úkol, své poslání, určuje tedy míru, v jaké lidé důvěřují svému státu.“⁶²

Havel apeluje na to, aby si společnost neustále opakovala a připomínala, že za svoji svobodu si ručíme především sami. Pokud podlehneme pocitu, že se dnes již nemůže stát nic, co by nás o svobodu mohlo připravit a že bude stačit, když se každý sám postará o sebe, velmi brzy bychom na to mohli doplatit. Podle Havla se totiž může stát, že se o svoji svobodu, bezpečnost a mír připravíme sami svou hádavostí, neúctou k právu a vlastním sobeckým chováním.⁶³

Zejména Havel ostře kritizuje omezený provinciální nacionalismus – takzvané *čecháčkovství* –, který je protikladem jeho představy o české společnosti. Čecháčkovství se podle něj stupňuje stejně tak, jako se špatně homogenizuje česká společnost – míní, že židé, Němci a buržoazie postupně vymizeli a zbydou tu pouze čistokrevní čecháčkové a to každý se svým malým královstvím. Havel charakterizuje čecháčkovství následovně:

„Starej se sám o sebe, neplet' se do cizích věcí, příkrč se a přihrb (...) ty světové vichry se nám přeženou nad hlavou a pak si budeme dál vrtat na našem dvorečku.“⁶⁴

Takové postoje a politika jsou nemravné a podle Havla jsou dokonce sebevražedné. Společnost má být mnohotvárná, otevřená a přitom spontánně vlastenecká.⁶⁵ Co nejširší sdružování občanů v různých organizacích, hnutích, klubech a spolcích je nezbytnou podmínkou pro každou vysoce strukturovanou a civilizovanou společnost. Svobodná a více kultivovaná společnost je složitější,

⁶² Havel. 92&93, s. 126.

⁶³ Tamtéž, s. 132.

⁶⁴ Putna. *Duchovní portrét v rámu české kultury 20. století*, s. 318.

⁶⁵ Tamtéž, s. 318.

pestrá a bohatá na síť různých organizací.⁶⁶

Svět se ale mění neskutečně rychle a společnost není vždy schopna reagovat na změny tak, jak se od ní očekává. V nestandardních situacích se společnost dle Havlova názoru chová jako velmi záhadné zvíře o mnoha tvářích a skrytých potencích. Toto stvoření je velmi nepředvídatelné a jen těžko je možno uvěřit vždy jen té straně tváře, kterou právě nastavuje a domnívat se, že je to ta jediná, ta pravá. Nikdo nemůžeme tušit, jaké možnosti dřímají v duši obyvatelstva a čím nás může veřejnost překvapit.⁶⁷

Kdyby člověk stupňoval dramatickou vážnost tváře v závislosti na stupňující se vážnosti určitého problému, pak by podle Havla musel záhy zkamenět ve svou vlastní sochu. Pokud se člověk nechce rozpustit ve své serióznosti tak, že se stane všem směšný, musí mít vlastní povědomí o své vlastní směšnosti a nicotnosti. Skutečné důležitosti nabývá lidský čin hlavně tehdy, pokud pramení z vědomí o pomíjivosti všeho lidského.⁶⁸ Společnost se ale nachází v takových podmínkách, kde je pohyb k lepšímu nejčastěji zajišťován činy, jež se nebojí toho, že zůstanou v paměti jako exhibicionistické akty zoufalců. Havel proto varuje:

„Lidé, kteří jsou navyklí vidět společnost jen ‚shora‘, bývají netrpěliví: chtějí vidět okamžitý efekt. Co ho nemá, to se jim jeví jako pošetilé. Nemají valné porozumění pro činy, které se zhodnocují až po letech a které jsou vedeny pohnutkami mravními a zakalkulovávají tudíž i riziko, že se nikdy v nic nezhodnotí.“⁶⁹

Havel se domnívá, že je zapotřebí, aby společnost znovu oživila hodnoty jako je vzájemné porozumění, pocit odpovědnosti za věci obecné, snášenlivost a velkorysost či schopnost moudrého nadhledu. Je zapotřebí si znovu a znovu uvědomovat a připomínat si mravní zdroje dobrého lidského soužití. Je nutné se postavit čelem k veřejnému životu, který je přeplněný nervozitou, politikou, soupeřením a vzájemné nevraživostí. Nesmíme propadnout pocitům, kterým

⁶⁶ Cobb. *Ernst Troeltsch and Vaclav Havel on the ethical promise of historical failure*, s. 17.

⁶⁷ Havel. *Dálkový výslech*, s. 98.

⁶⁸ Tamtéž, s. 102.

⁶⁹ Tamtéž, s. 152.

ve vypjatých situacích propadáme, jako je pocit poraženosti, malomyslnosti, sobectví nebo nenávisti. Musíme se také snažit o prohlubování vzájemných vztahů a občanskou kulturu.⁷⁰ Havel řekl, že člověk prozírá celý život, což znamená, že má svůj prostor na nápravu svých omylů, prostor, kde se může zdokonalovat a vylepšovat. Kdyby tomu tak nebylo, život by byl podle Havla velká nuda.⁷¹ Havlův názor je takový, že státní život musí být spojený s důrazem na rozvoj kultury a duchovního života obecně.

3.2 Stát a občanská společnost

Výchozím bodem „mravního státu“ nebo také „duchovního státu“ je podle Havla pouze jedinec, vztahující se k nadosobnímu celku, a to jen svým vlastním, autonomním způsobem, svým rozumem a zkušeností. Jako příklad ukazuje Havel sám na sebe, protože sám se nikdy v životě neidentifikoval s žádnou ideologií, věroukou či doktrínou.⁷² Ze své podstaty je život pestrobarevný a mnohotvárný. Znovu a znovu nás něčím překvapuje, vytváří nekonečně bohaté a stále se proměňující společenské vztahy, zájmy a aktivity, které nejde jen tak předvídat nebo naplánovat. Čím mnohotvárnější je společnost, tím lépe odpovídá podstatě lidského života a umožňuje bohatší život.

Havel tvrdí, že rozvoj občanské společnosti stojí především na občanech státu, ale nejen na nich. Dobře založená samospráva jako nástroj občanské spoluzodpovědnosti za věci veřejné a občanská účast na veřejném životě jsou oblasti pro společnost životně důležité.⁷³ Občanská společnost je o charakteru státu. Měl by to být stát založený na občanském principu, a to takovém, který lidi spojuje a nikoli rozděluje, ale zároveň nepotlačuje kteroukoli z jejich příslušností. Budovat stát na občanském principu jde jen budováním skutečné občanské společnosti. Není to cesta ke ztrátě národní nebo jiné identity, ale je to cesta k jejich rozvoji.⁷⁴ Havel tvrdí, že:

⁷⁰ Havel. 92&93, s. 25.

⁷¹ Havel. *Dopisy Olze*, s. 304.

⁷² Putna. *Duchovní portrét v rámu české kultury 20. století*, s. 284.

⁷³ Havel. 92&93, s. 179-180.

⁷⁴ Tamtéž, s. 183.

„Stát není něčím, co se společností nesouvisí, co se vznáší nad ní nebo mimo ni, co je jen jakési nutné anonymní a byrokratické zlo. Stát je dílem této společnosti, jejím výrazem, jejím obrazem, je to struktura, kterou si společnost vytváří pro sebe jako nástroj svého sebeuskutečnění. Chceme-li vytvořit dobrou a humánní společnost, schopnou svým dílem přispívat k obecnému „vzpamatování člověka“, musíme budovat i dobrý humánní stát. To znamená stát, který už nebude potlačovat, ponižovat a popírat svobodné lidské bytí, ale který bude naopak sloužit všem jeho dimenzím.“⁷⁵

3.3 Sen o duchovním státě

Václav Havel byl prvním nekomunistickým prezidentem. Za dobu svého působení na prezidentském postu se nezdráhal z Pražského hradu sdělovat celému národu i světu názory populární i krajně nepříjemné, čímž si vybudoval určitou autoritu, řekněme autoritu morální, kterou si udržel i po odchodu z funkce – ve světě možná ještě více, než doma. O Havlovi se začaly vytvářet různé mýty a získal si také nemálo odpůrců. Postupem času se díky svým názorům na různé věci začal zdát někomu příliš moralistický, jinému příliš spirituální, proevropský, proamerický či příliš multikulturní. Našli se i lidé, kterým se zdál málo konkrétní, málo protikomunistický a začaly mu být vytýkány politické chyby z jeho prezidentského období.

Tyto útoky médií a politických oponentů pro něj znamenaly tvrdé rány, a byla to právě ta chvíle, kdy zkrachoval Havlův sen o takzvaném „duchovním státě“. Havel se v 90. letech pokoušel z tohoto malého státu vybudovat víc, než jen další „řadový“ stát. Chtěl vybudovat duchovní, intelektuální a morální centrum evropského a světového významu, ale to se mu nepodařilo. Stejně jako on ovšem neobstál ani Karel IV. či T. G. Masaryk. Ti měli s prvním prezidentem československé republiky podobnou vizi – chtěli Čechy povýšit na model „duchovního státu“ dle dobového i svého intelektuálního a náboženského

⁷⁵ Havel. *Letní přemítání*, s. 93.

přesvědčení.⁷⁶

Havel se mnoho let pohyboval také ve veřejné sféře a z jeho společenského postavení ve společnosti je zřejmé, že se společností je přirozeně spjata i politika ve státě. Politice by se měl podle Havlova názoru vtisknout duchovní a mravní rozměr. Podstatná je podle něj odvaha společně a solidárně čelit zlu, vůle k domluvě a spolupráci a také to, že každý musí umět za své skutky, ať už dobré nebo špatné, ručit. Politika s duchovním rozměrem není politika, které jde jen o to prosadit určitou ideologii či politickou koncepci.⁷⁷ Havel říká:

„Politiku, o jaké tu mluvím, nelze pochopitelně vtělit do žádného zákona, dekretu či vyhlášky, jež by ji zaručovaly, nelze doufat, že ji jakýkoli konkrétní nebo dokonce jednorázový politický akt může uskutečnit a naplnit v tomto smyslu, že jeho provedením by byl cíl takové politiky splněn. Splněn může být jen cíl ideologie.“⁷⁸

Kelton Cobb píše, že i když ideologie mají výhodu v tom, že jsou promyšlené, úplné a vše je jasně dáno, tak mají velkou nevýhodu v tom, že se za ně platí až moc vysoká cena, kterou je rezignace na vlastní původ, svědomí a odpovědnost. Takový základ společnosti je postavený na lži.⁷⁹ Když Havel mluví o politice, má na mysli politiku, která vyrůstá z odpovědnosti za svět. Je to politika vyrůstající z vědomí, že nikdo z nás (jako jednotlivec) svět (jako celek) nezachrání, ale musíme se chovat tak, jako by to bylo v našich silách. Původ takto chápané odpovědnosti je metafyzický. Východiskem takové politiky není vůle, ale mravní postoj.⁸⁰

Prezident by se měl podle Havla trvale a intenzívně zajímat o lidská práva – může se angažovat přímo v jednotlivých případech, aniž by zasahoval do kompetencí jiných ústavních institucí. Hlava státu by měla střežit a osvědčovat základní

⁷⁶ Putna. *Duchovní portrét v rámu české kultury 20. století*, s. 333-335.

⁷⁷ Havel. 92&93, s. 31.

⁷⁸ Tamtéž, s. 31.

⁷⁹ Cobb. *Ernst Troeltsch and Vaclav Havel on the ethical promise of historical failure*, s. 14.

⁸⁰ Havel. 92&93, s. 31.

humanistické hodnoty, na nichž je stát založen.⁸¹ Takovou hodnotou může být i slavný Havlov výrok „*Pravda a láska musí zvítězit nad lží a nenávistí*“. Kouzlo tohoto výroku tkví v jeho banálnosti, přičemž důležité jsou souvislosti s vyřknutím této věty. Bylo to použito v době, kdy se hroutil režim a na troskách začínal vyrůstat nový. Proto s sebou tato věta nese nádech naděje, což je vlastně u Havla hlavní předpoklad víry. Časem získala tato slova nový význam a stala se symbolem chápání Havlovy takzvané „nepolitické politiky“ v 90. letech. Havlova nepolitická politika má ve svém základu mravnost a klade důraz na odpovědnost za vlastní činy. Stejný postoj k politice zastával i Masaryk.

Havel byl odpůrcem stranické politiky. Podle něj je to pouhé soupeření morálně neutrálních ideologií, proto dělení na „pravicové“ a „levicové“ v žádném případě neuznával. Dalo by se říci, že spíše prosazoval takový názor, že proti sobě stojí „dobro“ a „zlo“. Dobrem je myšleno „pravda a láska“, které stojí proti „zlu“. Havel doufal, že se pojem „dobra“ vypiluje a občané budou mít zájem o prosazení tohoto „dobra“. Ale „zlo“ se čím dál víc stává nesrozumitelné a politický systém v Česku vznikl z poznání, že neexistuje jen jedno „dobro“ a není možné dobře rozlišit, které ideologie a politické názory představují „dobro“ a které „zlo“.⁸²

3.4 Globální krize

Hlavní konflikt, z něhož vyrůstá globální krize, souvisí podle Havlova mínění s duchovním stavem soudobé civilizace, se ztrátou jistoty a ztrátou jakékoli osobní mravní autority. Jakmile člověk sám sebe udělal nejvyšším smyslem světa a měřítkem všeho, tehdy začal svět podle Havla ztrácet lidské dimenze a začal se člověku vymykat z rukou. Lidé se odklonili od Boha, a to souvisí i s rozvojem věd, techniky a lidského poznání. Moderní člověk si myslí, že vše může poznat a také si vše pořídit – Havel to označuje jako „pyšný antropocentrismus“.⁸³

Pokud se ale svět má změnit k lepšímu, musí se podle Havla něco změnit v lidském vědomí. Člověk se musí vzpamatovat, musí v sobě nalézt hlubší odpovědnost za svět. Odpovědnost k něčemu vyššímu, než je on sám. Moderní svět

⁸¹ Tamtéž, s. 42.

⁸² Čermák. *Vydrží pravda a láska i bez Havla?*, s. 78.

⁸³ Havel. *Dálkový výslech*, s. 14

a hlavně moderní věda si to uvědomuje, ale není v její moci zjednat nápravu. Tato odpovědnost je mimo její dosah, nedá se totiž vyřešit vědecky a ani technicky. Jedině mravní a duchovní orientace založená na respektu k nějaké „mimosvětské“ autoritě – k řádu přírody, vesmíru či mravního řádu může vést podle Havla k tomu, aby život měl lidské dimenze.⁸⁴

Havel v jednom ze svých projevů řekl, že pochopení hlubinných dějů, které probíhají v základech každé společnosti je velmi důležité. Proto je třeba vnímat jejich historický význam a všechny jejich souvislosti. Havel rozvádí svoji kritiku moderní společnosti následovně:

„Dnešní planetární civilizace je, jak všichni víme, vážně ohrožována: pýcha novověkého člověka, který se cítí být vrcholem a pánem stvoření, nikoli tedy jen jeho pouhou součástí, s neuvěřitelnou rychlostí ničí jeho naděje na přežití.“⁸⁵

Člověk už není schopen regulovat své chování způsobem, který by bral v úvahu zájmy obecné. Havel dále tvrdí:

“Náš rozum je schopen barvitě líčit všechna nebezpečí, která ohrožují dnešní svět, od prohlubující se propasti mezi chudými a bohatými končinami světa, přes populační explozi, možnost dramatické konfrontace různých rasových, kulturních a civilizačních okruhů, jejichž vyzbrojování nikdo nedokáže zabránit, přes nukleární hrozby až po drancování přírodních zdrojů, ničení druhové rozmanitosti přírody, tvorbu ozónových děr a nezastavitelné ohřívání zeměkoule. A je zneklidňující, že čím lépe o těchto nebezpečích víme, tím hůře jsme schopni jim čelit.“⁸⁶

⁸⁴ Tamtéž, s. 14-15.

⁸⁵ Havel. 92&93, s. 93.

⁸⁶ Tamtéž, s. 93.

Jako východisko z této krize vidí Havel to, že člověk by měl začít chápat sám sebe, své limity a své postavení ve světě. Měl by pochopit svou odpovědnost a nalézt vztah k tomu, co ho přesahuje. Je zapotřebí obnovit lidskou subjektivitu a osvobodit ji od zajetí pouhého racionálního způsobu vnímání světa. Je třeba skrze tuto subjektivitu najít nový vztah k bližním i k univerzu a jeho metafyzickému řádu, který je zdrojem mravního řádu.⁸⁷ Havel viděl výzvu pro třetí tisíciletí v tom, že moderní doba je na vrcholu, a pokud nemáme zhynout na naši modernost, musíme obnovit lidský rozměr občanství i politiky.⁸⁸

Havlovou nejvýznamnější aktivitou na intelektuálním poli ve druhé polovině devadesátých let bylo vytvoření konference *Forum 2000*, na níž představil Čechům své přátele z nejvyšších sfér světové politiky, kultury a duchovenstva. Byl to pokus o pozvednutí úrovně české veřejné debaty tím, že se jí předloží jiná, obecnější a hlubší témata než ta, kterými český národ zaplavují média každý den. Hlavní myšlenkou konference bylo téma globalizace: co dělat, aby propojování světa znamenalo změnu k lepšímu, k vnitřní celostní pozitivní proměně.

Forum 2000 vzniklo na základě toho, když Havel, laureát Nobelovy ceny Elie Wiesel a filantrop Yohei Sasakawa pozvali do Prahy světové osobnosti k diskuzi na téma o možnostech lidstva, které stojí na prahu nového tisíciletí. *Forum 2000* se stalo úspěšnou konferencí, kde se významní hosté každoročně snaží celému světu blíže popsat témata od mezináboženského dialogu k lidským právům a národní bezpečnosti.⁸⁹ Jedna ze zúčastněných, bývalá kanadská premiérka Kim Campbell, se nechala slyšet, že:

„Nejlepší způsob jak převést filosofii do akce je dát dohromady filology a vysoké činitele takovým způsobem, jakým to udělal prezident Havel na konferenci *Forum 2000*.“⁹⁰

Ke známým osobnostem, které se prvního *Fora 2000* v roce 1997 zúčastnili, patří například duchovní vůdce Jeho Svatost dalajlama, nositel Nobelovy ceny míru

⁸⁷ Tamtéž, s. 93-94.

⁸⁸ Tamtéž, s. 108.

⁸⁹ Forum 2000. <http://www.forum2000.cz/cz/o-nas/> [citováno 5.3.2016]

⁹⁰ Forum 2000. <http://www.forum2000.cz/cz/projekty/konference-forum-2000/> [citováno 5.3.2016]

Oscar Arias Sánchez, britský vědec a spisovatel James Lovelock či profesor z Harvardské univerzity v USA Cornel West. Témata, která na konferenci zazněla, se týkala především budoucnosti naší civilizace. Důležitými body v této diskuzi mezi významnými osobnostmi z celého světa jsou především role náboženství, antropologické teorie nebo rozbor základu terorismu. Cílem těchto diskuzí je především to, aby lidstvo lépe pochopilo globalizovaný svět a využilo výzev, kterým celá společnost čelí. *Forum 2000* poskytuje místo pro vyjádření obav světovým politickým, intelektuálním, duchovním a ekonomickým vůdcům, ale také dává prostor pro hledání způsobů, jak tyto obavy překonat.⁹¹

Skutečná a zásadní změna k lepšímu se podle Havla může odvíjet jen od změn ve sféře ducha. Je však třeba kriticky poznamenat, že ve *Foru 2000* sice zaznělo mnoho chvályhodných řečí, svědectví o životních zkušenostech, řečnili spisovatelé, státníci i duchovní, nicméně nevznikla žádná společná myšlenková platforma ani vize.⁹²

3.5 Čekání na správný čas

Dnešní uspěchaná společnost je podle Havla netrpělivá, chce výsledky vidět pokud možno ihned a s netrpělivostí vzrůstá napětí a nervozita, která se promítá do celé společnosti. Veškeré dění ve světě má svůj čas, dokonce i dějiny. Havel tvrdí, že můžeme do dění vstupovat, ale nikdo se tohoto času nemůže zmocnit. Svět a bytí v něm neřídí člověk ani žádná technika a nedokážeme mu dát nějaký příkaz. Mají svá překvapení, tajemství a hlavně svůj čas. Svět nelze vlastnit a mít ho pod kontrolou.⁹³ Podle Havla je třeba učit se čekání jako tvorbě. Pokud chceme, aby květina vyrostla, je třeba zasít semeno, zalévat půdu a dát jí čas, který potřebuje. „Jako neobelstíme květinu, neobelstíme ani dějiny. Ale i dějiny můžeme zalévat.“⁹⁴

Pokud se společnost naučí čekání v tom nejlepším slova smyslu, to znamená jako projevu úcty k vnitřnímu řádu věcí, a když pochopí, že všechno na světě chce svůj čas, pak to s lidstvem nemůže dopadnout tak špatně, jak to občas vypadá, že dopadne. Dále si podle Havla musíme jako společnost uvědomit, že kromě toho,

⁹¹ Forum 2000. <https://www.forum2000.cz/cz/projekty/konference-forum-2000/> [citováno 22.2.2016]

⁹² Putna. *Duchovní portrét v rámu české kultury 20. století*, s. 304-306.

⁹³ Havel. 92&93, s. 19.

⁹⁴ Tamtéž, s. 20.

co chce společnost od světa a dějin, je důležité i to, co chtějí svět a dějiny samy.⁹⁵

„Čekání, které má smysl, protože roste z naděje a nikoli z beznaděje, z víry a nikoli zoufalství, z pokory před časem světa a nikoli ze strachu z jeho vznešeného klidu, není provázeno nudou, ale napětím. Takové čekání je něčím víc, než jen čekáním. Je to život. Život jako radostná spoluúčast na zázraku bytí.“⁹⁶

Havel chápe čekání především jako *trpělivost*, čímž míní, že čekání, které je založené na vědomí a že říkat pravdu a tím vzdorovat má nějaký smysl už z toho principu, že je to správné a že člověk nesmí kalkulovat s tím, že to někdy k něčemu povede. Celá tato myšlenka má základ ve vyřčení pravdy, která se nemusí líbit všem, ale protože je správná, vyřčena by být měla, i když bude brána jako vzdor a může být potlačena, nebo nikdy nezhodnocena.

„Toto čekání vyrůstalo z víry, že bez ohledu na to, zda se vzdorná pravda někdy zhodnotí či nikoliv, zda někdy zvítězí či bude potlačena, její opakování má smysl o sobě a přinejmenším znamená, že alespoň někdo nepodporuje vládu lži.“⁹⁷

Tento takzvaně disidentský postoj, předpokládal a pěstoval trpělivost, učil čekání jako stavu naděje, ne jako výrazu beznaděje. Takzvané čekání na Godota sice nemá smysl, ale Havlovo čekání smysl má. Není to sladká lež, ale trpký život s pravdou. Pokud se naučíme správného čekání, nebude to ztráta času, ale stane se z toho pocit naplnění. Čekatelé na Godota se obelhávají a ztrácejí čas. I přesto, že Havel byl vycvičen v disidentském typu trpělivého čekání, které je založené na vědomí, že právě toto čekání má smysl, během svého úřadování ve funkci prezidenta začal podléhat netrpělivosti. Ta spočívala především v tom, že věci se nedějí tak rychle, jak si myslel, že by měly. Při pohledu do minulosti si však

⁹⁵ Tamtéž, s. 21.

⁹⁶ Tamtéž, s. 21.

⁹⁷ Tamtéž, s. 17.

uvědomil, že se ho zmocnila právě ta věc, kterou kritizoval – byl netrpělivý a myslel si, že čas patří jemu, což byl omyl.⁹⁸

3.6 Evropa

Havlovo smýšlení o společnosti můžeme nazvat proevropským. Společným základem evropských integračních snah je podle Havla bohatství společně sdílených hodnot a ideálů jako je úcta k jedinečné lidské bytosti a její svobodě, princip občanské společnosti a právního státu, demokracie, pluralitní politický systém, tržní ekonomika, vzájemné porozumění a spolupráce různých etnik a v neposlední řadě bezpečnost, mír a svoboda všech. Tento duchovní základ evropské civilizace pramení z dějin našeho kontinentu, ovlivňujících se duchovních tradic a mnoha dobrých i špatných zkušeností.⁹⁹

Havel však poukazuje na skutečnost, že současné Evropě chybí fantazie, velkorysost, neumí odolávat tlakům nejrůznějších lobby a chybí jí hluboká identifikace se skutečným smyslem a cílem integračních snah.

„Jako by se jí prostě nedostávalo skutečné a hluboké odpovědnosti za sebe samu jako celek a tím i za vskutku perspektivní prospěch všech, kdo ji obývají a obývat budou.“¹⁰⁰

V děkovné řeči, kterou Václav Havel napsal v době, kdy dostal cenu Erasma Rotterdamského (v roce 1986 Havel získal toto ocenění za práci Charty 77) píše, že každý člověk může změnit svět. Každý ale podle něj musí nejprve začít u sebe, najít odvahu, teprve pak se může pokusit pohnout zeměkouli.¹⁰¹

⁹⁸ Tamtéž, s. 17-19.

⁹⁹ Tamtéž, s. 138.

¹⁰⁰ Tamtéž, s. 140.

¹⁰¹ Kriseová. *Václav Havel*, s. 132.

3.7 Shrnutí

Havel byl toho názoru, že úkolem celé společnosti je budovat právní řád, který bude založený na idejích právního státu. Kladl důraz na to, aby si společnost neustále připomínala, že za vlastní svobodu si ručíme sami a nesmíme podlehnout pocitu, že o naši svobodu nás nikdo a nic nemůže připravit – nakonec by to totiž mohla být hádavost, neúcta k právu a sobectví, které nás o svobodu připraví. Rozvoj občanské společnosti proto podle Havla závisí především na občanech. Jeho idea občanského státu by měla být založena na takovém principu, který lidi spojuje. K tomu by bylo zapotřebí oživit hodnoty jako vzájemné porozumění, pocit odpovědnosti nebo velkorysost. Havel chtěl stát povznést a vybudovat tzv. duchovní stát, morální centrum světového významu. Podle Havla je z globálního hlediska pro svět největším nebezpečím „pyšný antropocentrismus“, kdy si lidé myslí, že jsou vrcholem všeho. To je nutné změnit a Havel vidí východisko v tom, že člověk by měl začít chápat sám sebe, poznat své limity a postavení ve světě. Měl by pochopit vlastní odpovědnost a nalézt vztah ke světu obecně. Havel je toho názoru, že svět nelze vlastnit a pokusy o zlepšení situace chtějí svůj vlastní čas. Pokud se společnost naučí čekání ve správném smyslu, dobré skutky se jistě ukáží. Havel tvrdí, že první a největší změny musí přijít z nitra každého z nás.

4 OSOBNOST

V poslední části své práce se budu věnovat Havlovi uchopení problematiky lidské osobnosti. Lidská osobnost je podle Havla souborem velkého množství potencialit, perspektiv, nároků, vztahů, názorů, předpokladů a reakcí. Osobnost je otevřená a vždy aktuální. Není to pouhý jev, ale je zdrojem myslitelných jevů. Je to vlastně způsob života, životní alternativa, má vlastní určitý pohled na svět, obraz světa a způsob bytí.¹⁰² Zásadním problémem v souvislosti s tématem lidské osobnosti byl pro Havla problém *lidské identity*, což byl zároveň i motiv všech jeho her: rozpad člověka jako jednoty, ztráta toho, co dává lidské existenci smysluplný řád. Havlova základní myšlenka je taková, že tajemství lidské identity má být nalezeno v tajemství *lidské odpovědnosti*. Havel to vyjadřuje následovně:

„Hlediskem, umožňujícím zmapovat rozmanité otázky lidské existence, je mi míra a druh lidské identity; klíčem k problému lidské identity je mi pak otázka lidské odpovědnosti. Záhada se tím přirozeně nevysvětluje, jen se jaksí posouvá do stále ‚užšího‘, resp. konkrétnějšího prostoru.“¹⁰³

4.1 Existenciální horizont

Havel postupně – zejména po svém zatčení, kdy měl hodně času na přemýšlení – pochopil, že člověk, a to aniž si to uvědomuje, vším co dělá, se k něčemu vztahuje, k čemusi mimo sebe. Je to osobní existenciální horizont. Vysvětluje to tím, že člověk dělá vše na pozadí tohoto horizontu, který definuje a osmyslňuje veškeré jeho počínání tak, jako například nebe dělá hvězdy hvězdami. I věci, které se zdají být nicotné a zdánlivě orientované pouze k osobním potřebám mají v hloubce skryto toto vztahování se.

¹⁰² Havel. *Dopisy Olze*, s. 128.

¹⁰³ Tamtéž, s. 134.

„Představa chemicky čistého egoismu je absurdní, s pádem posledního ohledu na svět a na fakt, že žijeme ve světě a pro svět a že jedině v kontextu nějakého ‚ne-já‘ jsou takové věci štěstí, svoboda apod. vůbec myslitelné, vůbec sami sebou, padá přece v posledku i jakýkoli důvod k čemukoli, i té zdánlivé nejprivátnější rozkoši, jako je ten v ústraní popíjený čaj.“¹⁰⁴

Domov je podle Havla určitý konkrétní horizont, ke kterému se člověk vztahuje. Konkrétní profil horizontu se ale proměňuje, někdy ho tvoří hory, jindy zase siluety města, proměňuje se skladba lidí, vztahy, prostředí, ale i tradice. Přes všechny změny zůstává horizont „jako takový“ neustále stejný, jako cosi absolutního, co na sebe může brát jiné podoby.¹⁰⁵

Horizont má několik vrstev – horizont z fyzického hlediska nejbližší je horizont prostředí, ve kterém se nacházíme. Dalším je horizont skutečné existence. Tento horizont je spíše v představách a vzpomínkách – horizont skutečného domova. Tyto horizonty jsou například vzpomínky na domov, které si můžeme přibližovat či příkrášlovat vzpomínkami na místě „nedomovském“. Třetím horizontem je nejpomyslnější, nejabstraktnější a nejhůře uchopitelný. Avšak zvláštní se může zdát, že i přesto je nejjistější, nejtrvalejší a i když se vše zhroutí, tento horizont zůstane. Horizont, o kterém Havel ve svých dopisech píše, mnozí zažívají jakožto Boha.¹⁰⁶

Jak již bylo zmíněno v souvislosti s Havlovým pojetím víry, kategorie jako *absolutní horizont* jsou pro Havla předměty a výsledky jeho „zkušenosti se světem“.¹⁰⁷ Není žádná hotová zkušenost absolutního horizontu. Tak jako bytí, které není pevně dané, není nám ani absolutní horizont předem dán, po kterém by měla přijít odpovědnost k němu a konkrétní lidské chování založené na odpovědnosti. Podle Havla nejprve přichází odpovědnost, která postupně dozrává působením zkoušek, dilemat a poznáním, které člověk prožívá. Na základě této odpovědnosti, která se v člověku utváří a díky které si člověk zakládá identitu, vyvstává a upevňuje se povědomí absolutního horizontu.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Havel. *Dopisy Olze*, s. 112.

¹⁰⁵ Tamtéž, s. 110.

¹⁰⁶ Tamtéž, s. 113.

¹⁰⁷ Tamtéž, s. 146.

¹⁰⁸ Tamtéž, s. 256.

Když se člověk narodí, je to právě ta chvíle, kdy se vydává na svou životní pouť, je to výchozí stav lidství – stav oddělení. Lidstvím podle Havla vzniká cosi bytostně nového – vniká zázrak subjektu, tajemství já, vědomí sebe sama a vědomí světa. Je to záhada *svobody a odpovědnosti*. Je to člověk, který ví, že je, aniž své bytí plně chápe, ale na druhou stranu nemůže chtít ho nechápat. To, co člověk zakouší ve světě, ho posouvá dál. Přichází na odlišnosti, nesrozumitelnosti, ze kterých je třeba teprve dobývat smysl, nebo naopak přicházet na to, co ho o smysl připravuje.¹⁰⁹

Havel v *Dopisech Olze* píše:

„Na začátku je tedy nesvoboda, závislost, slepá (resp. ještě nezaslepená) vrženost: ‚já‘ jako objekt své vrženosti a jako prostředí, z něhož má teprve povstat (tj. jeviště svého sebeustavování). Jak patrně, jeho první zkušenosti – vlastně první ‚existenciální‘ zkušenosti – ho přitom proměňují teprve naplno v ‚existenci‘ především tím, že probouzejí k životu jeho vědomí, reflexi, ducha – totiž ten projev jeho vrženosti do původu v bytí, kterým se ‚oddělené bytí‘ stává bytím tázajícím se (po ztracené účasti na integritě bytí a rozsahu a obsahu své oddělenosti), přičemž vynořující se duch se stále významněji podílí zpětně na zkušenostech, skrze něž se vynořuje. To znamená, že ‚já‘ - vědoucí už, že je – nepřetržitě vystupuje samo ze sebe, aby se nepřetržitě zase samo do sebe vracelo a touto svou ‚cirkulací‘ nezadržitelně zráló – zráló do sebe.“¹¹⁰

Otázka „být či nebýt“, kterou si klademe, zakládá podle Havla naši lidskou existenci a způsob, jak si na ni odpovíme, zakládá naši lidskou identitu, naši osobnost, která naznačuje, kým jsme. Představy o smysluplném obsahu života mohou být odlišné. Někomu se mohou zdát přízemní, jinému jako ušlechtilé.

¹⁰⁹ Tamtéž, s. 313.

¹¹⁰ Tamtéž, s. 328.

Avšak Havla zajímá především charakter a hloubka, jejich hlubší existenciální pozadí a souvislost. Nejde o hodnocení objektů, ale o nalezení odpovědi na otázku: *Proč žít?*¹¹¹

Cobb poznamenává, že ve svých dílech se Havel snaží poukazovat na zkušenosti, které jsou nám všudypřítomné, ale v takzvané skryté sféře. Z „polotmy“ v této oblasti vznikají naše základní cíle života, jako je touha po důstojnosti nebo mravní integrita. Tyto hodnoty jsou přítomné v každém člověku, a to ještě dávno před tím, než jsme o nich začali přemýšlet, a mají společný rys, kterým je základní potřeba člověka žít v harmonii sami se sebou.¹¹²

4.2 Lidská identita

Vzhledem k tomu, že byl Havel ve vězení vytržen ze svého světa, domova a prostředí, které dávalo smysl všemu, co dělal, zabýval se otázkami, co dělá člověka člověkem a zakládá jeho *identitu*.¹¹³ Spolu se svým bratrem Ivanem řešili názorový vývoj člověka a odchylky „zpřítomňované verze“ od „skutečného stavu“. To, co si na druhém člověku zpřítomňujeme, je právě lidská identita. A ona není jen sbírkou názorů, ale čímsi složitějším a podstatnějším. Je to vědomí světa, sebe, způsob nazírání a myšlení. Pokud řekneme, že někoho známe, myslíme tím právě jeho „já“, jeho identitu. Není důležité, zda člověk, na nějž myslíme, mění názory, pro nás je podstatné to, zda si zachová svou identitu, nebo ji ztratí, což může být cesta k rozpadu osobnosti. Na otázku o způsobu naší „nesmrtelnosti“ v „paměti bytí“ (což je otázka: v které verzi „tam“ vlastně jsme?) Havel odpovídá:

„Celkově tedy: v ‚paměti bytí‘ jsem jako ten, který dnes jsem, i jako ten, který jsem pro druhé, tj. jak pro ty, s nimiž jsem, tak pro ty, od nichž jsem odříznut (přičemž je sporné, kteří z nich mne znají lépe); ale nejen to: jsem tam i jako napětí mezi všemi svými ‚verzemi‘, neboť i to napětí (a možná hlavně ono) jsem já; ale nejen to: jsem tam nakonec i jako to, co všechny tyhle

¹¹¹ Havel. *Dopisy Olze*, s. 197-198.

¹¹² Cobb. *Ernst Troeltsch and Vaclav Havel on the ethical promise of historical failure*, s. 15.

¹¹³ Havel. *Dopisy Olze*, s. 110.

verze zahrnuje a zároveň nekonečně přesahuje, totiž jako to, co jsem „opravdu“ (což samozřejmě nevím, protože nejsem bůh).

To je ale pochopitelně jen „tam“!¹¹⁴

Havel tvrdí, že svoji identitu člověk nikdy nemá ve vlastnictví jako něco jednou daného, hotového a nepochybného. Není to věc, se kterou pak může jen hospodařit jako s kteroukoli jinou věcí, užívat si ji a těžit z ní. Je tomu spíše naopak. Kdykoli může člověk svou celou historii popřít. Malá ztráta bdělosti a pohodlného spočinutí, bezstarostného spolehnutí, že člověk je, tím je a být musí. Identita je to co jsem dnes, co denně dělám, hledám a vymezuji. Není to cesta, kterou jsem si jednou zvolil a pak si po ní prostě jen tak půjdu. Je to cesta, kterou každým krokem vytyčuji, a každé bludné šlápnutí zanechává nesmazatelnou stopu a její náprava vyžaduje mnoho úsilí. Zrání „já“ do sebe není tedy jen vršením poznatků a činů, ale také ohlédnutí se k jádru věci, pokládat si otázky a od počátku kontrolovat svůj směr.

Součástí lidské identity je i názorová orientace člověka, která nám sice neudává přesný popis toho, kým jsme, ale o člověku něco vypovídá. Nemáme vytvořený ani nijak přejatý názor na svět, se kterým se bezezbytku a nastálo ztotožníme. Nedokážeme mu ani hned porozumět i přesto, že nám dává nějaké odpovědi na otázky, které si klademe. To se neděje proto, že bychom nechtěli porozumět, ale uvnitř nás se tomu něco vzpírá a vnitřně není možné hotový názor přijmout. Toto vzpírání můžeme nazvat neschopností, která je v nás od samého založení, v naší vnitřní struktuře lidské osobnosti.¹¹⁵

4.3 Lidská existence

Lidská osobnost *existuje*, stále trvá, nezaniká okamžikem, kdy ji nezakoušíme. Havel tvrdí, že „nic, co se jednou stalo, se už nemůže odestát“, protože „všechno, co kdy a jakkoli bylo, je tady vlastně pořád – navždy uloženo v paměti bytí“.¹¹⁶ Lidská existence nezaniká ani tehdy, když člověk zemře, proto lidskou osobnost, která jednou byla, nemůže nikdy a nic vymazat z dějin bytí, existuje tam navždy. Lidská

¹¹⁴ Tamtéž, s. 144-145.

¹¹⁵ Tamtéž, s. 181.

¹¹⁶ Tamtéž, s. 129.

existence není jen něčím, co se prostě stalo, ale je to obraz a způsob bytí.

Existenciální zkušenost nám podle Havla otvírá vnitřní svět každého z nás. Je to náš prostor, který patří výhradně nám a v tomto prostoru se můžeme začít realizovat, rozpohybovat dění. Postupně člověk začíná získávat svoji nezávislost, stává se svobodným, začíná se sám rozhodovat a tím vším si vytváří a vymezuje svou identitu.¹¹⁷ Lidská identita je trvalým kontaktem s existenciální otázkou, jak být a jak pobývat, proto ji musíme přestat brát jen jako vysezené „místo pobytu“.¹¹⁸ Lidskou existenci je především třeba neustále opečovávat.

Lidská existence navíc podle Havla není jednotlivost, ale celý svět:

„Ale nejen to: když si někoho nepřítomného zpřítomňujeme, litujeme, že u toho či onoho není, nebo naopak jsme rádi, že u toho být nemusí; představujeme si s radostí nebo smutkem, co tomu či onomu řekne, až se to dozví; jsme nervózní z nejistoty, co by dělal, kdyby u toho či onoho byl; toužíme, aby to či ono prožíval s námi, abychom to s ním mohli probírat, nebo se naopak strachujeme, že to či ono bude nucen prožít atd. atd.“¹¹⁹

Osobnost druhého jako lidské existence přesahuje fyzickou osobu nositele a není s ní identická. Zakoušíme ji živě i tehdy, když nejsme s jejím nositelem ve styku. Tento není svázán s jeho přímou fyzickou přítomností. Je tedy i možné zakoušet a prožívat osobnost i tehdy, že jsme se s fyzickou osobou nikdy neseťkali. Havel k tomu píše:

„Druhého člověka si tedy nejen představujeme jako něco, co známe z minulosti a co si ve vzpomínce ožívujeme; není pro nás dokonce ani jen oním ‚způsobem bytí světa‘ jako něčím mimo nás a něčím o sobě; ale zakoušíme ho a prožíváme jako integrální součást své vlastní přítomnosti a budoucnosti a svých vlastních možností; ‚víme ho‘ a tušíme ho, ale hlavně se k němu

¹¹⁷ Tamtéž, s. 328-329.

¹¹⁸ Tamtéž, s. 343.

¹¹⁹ Tamtéž, s. 128.

vždy a znovu nějak vztahujeme; počínáme si s ohledem na něj, jako by byl s námi a o všem věděl (nebo naopak tak, aby se to či ono nikdy nemohl dozvědět, což je negativní forma téhož); jeho osobnost je tedy, jak patrně, i určitý stav, rozměr či součást naší vlastní existence; jakožto určitý ‚způsob bytí světa‘, s nímž při svém konání počítáme a který je tedy součástí našeho ‚konkrétního horizontu‘, je posléze – ať chceme či nechceme – i součástí toho způsobu bytí světa, kterým je naše vlastní já.¹²⁰

Havel v obecnější souvislosti s tématem lidské existence upozorňuje na problém „pseudoobrod“. Jde o situaci, kdy celý systém chátrá a jeho představitelé pořád věří na právo jeho existence. Lidé systému umožňují, aby se stále obrozoval, a to proto, že jsou na něj navyklí, přizpůsobili se mu a tím si realitu sami znovu vytvářejí. Ideologie, se kterou se člověk ztotožní a kterou se vydá, tak ta si ho sama připraví, jak ho potřebuje mít. Člověk si tedy raději přestane cokoli myslet a pak se také může stát, že během několika okamžiků změni svůj názor na zcela protikladný. Toto je hlavní téma lidské identity a takzvané *existenciální schizofrenie*.¹²¹

O svých hrách a hlavně o svém stylu psaní pak Havel tvrdil, že jeho absurdní hry nejsou nihilistické, ale pouze varovné. Ztráta základní metafyzické jistoty, zážitku absolutna nebo také pocitu smyslu, vede k rozpadu „vnitřního světa“. Absurdní divadlo je poselstvím. Připomíná nám to, jak žijeme – bez naděje. A právě v tom je obsáhlá varovnost poselství. Tvrdí, že absurdní divadlo svým způsobem tematizuje základní otázky lidské existence a bytí.¹²²

4.4 Lidská odpovědnost

Jak již bylo naznačeno, v Havlových úvahách o lidské osobnosti a lidské identitě má zásadní význam také pojem *odpovědnosti*. Jeví se mu jako pevný bod, z něhož každá identita vzrůstá i padá, je to základ, který určuje její míru a druh. Hlediskem, které nám umožňuje prozkoumat otázky lidské existence je míra a druh lidské identity.

¹²⁰ Havel. *Dopisy Olze*, s. 128.

¹²¹ Kriseová. *Václav Havel*, s. 19.

¹²² Tamtéž, s. 29.

Cestou k vyřešení problému lidské identity je pak otázka lidské odpovědnosti. Lidská odpovědnost, jak tvrdí Havel, předpokládá dva póly: toho, kdo je odpovědný a někoho, nebo něco, komu nebo čemu je odpovědný. Pro věřící to může být např. vztah k Bohu. Pro jiné zase vztah člověka k druhým lidem, ke společnosti. Kořeny těchto vztahů se dají naleznout v různých psychologických potencích člověka jako v lásce, ve výchově nebo v pudu sebezáchovy. Pro některé je zdrojem odpovědnosti svědomí jako součást biologického vybavení našeho druhu.¹²³

To všechno jsou projevy, nebo způsoby, odpovědnosti. Havel poukazuje na pochybení rozmanitých pozitivistických vysvětlení, že lidská odpovědnost je vztahem něčeho relativního, pomíjivého a konečného i k něčemu relativnímu, pomíjivému a konečnému. Podle něj nejde jen o vztah nějakých dvou relativních věcí k sobě navzájem, ale o vztah relativity k „ne-relativitě“, konečnosti k „ne-konečnosti“ a jedinečné existence k totalitě bytí.

„Jako vztah něčeho v nás k něčemu z našeho okolí nebo něčemu jinému v nás se odpovědnost sice většinou projevuje, ve své podstatě – a to vždycky – je však vztahem nás – jako ‚relativit‘ – k našemu jedinému skutečnému protikladu, totiž k tomu, co nám vůbec umožňuje svou relativitu jako relativitu zakoušet: totiž k jakémusi všudypřítomnému absolutnímu horizontu, jako té ‚poslední instanci‘, která je za vším a nad vším, která všemu jako by dávala rámec, měřítko a pozadí a která v poslední řadě všechno relativní vymezuje a definuje.“¹²⁴

Havel považuje lidskou odpovědnost za to, čím se člověk vymezuje vzhledem k univerzu jako člověk, jako zázrak bytí, kterým je, a to ho staví na vlastní nohy.¹²⁵ Není pomíjivé lidské existence bez horizontu nepomíjivosti stejně tak, jako není hmota bez prostoru a prostoru bez hmoty.¹²⁶ Popisuje to na vlastní zodpovědnosti. Uvnitř sebe nachází napětí mezi „já“ jako subjektivní složky a „něco“ co prožívá mimo sebe, ale ve skutečnosti se to odehrává v něm. To „něco“ popisuje jako

¹²³ Havel. *Dopisy Olze*, s. 134.

¹²⁴ Tamtéž, s. 135.

¹²⁵ Tamtéž, s. 135.

¹²⁶ Tamtéž, s. 136.

„zákon“ soudu, který rozhoduje o našem chování jako hlídací oko, které nám zaručuje, že nemůžeme být oklamáni, protože všechno vidí. Dobře si to pamatuje, je nekonečně moudré a je jen instancí autority, která sama o sobě může sledovat a pochopit složitosti našich rozhodnutí a motivy, které jsou schovány za nimi, a může o nich předat konečné rozhodnutí. Jedná se o orgán, jehož neodvolatelnost pro nás z nějakého důvodu znamená více, než cokoli jiného jinde ve světě. To, co člověka nutí žít v harmonii sám se sebou, nebo spíše to, co je základní potřebou člověka ovlivňují hodnoty přítomné v každém člověku, hodnoty, které jsou tam ještě předtím, než jsme o nich začali vůbec přemýšlet.¹²⁷

Zříci se plné odpovědnosti za sebe sama, slevit ze své integrity a suverenity, nerozšiřovat a neposilovat vládu svého „já“, vede podle Havla k rozpadu identity. Ručit za své úspěchy je snadné, ale přijmout odpovědnost i za svá selhání, přijmout je jako svá vlastní selhání je opravdu těžké. Ale jediné tudy vede cesta k novému a hlubšímu nalezení sebe sama. Je to cesta k obnovené suverenitě nad svými věcmi. Jen takové vnitřní pochopení může vést k tomu, co by se dalo nazvat jako „pravý mír duše“. Je to správná cesta ke skutečné smysluplnosti, nejvyšší radosti. Pokud se to člověku podaří, pak veškeré pobytové strádání přestává být strádáním a stává se tím, čemu křesťané říkají milost.¹²⁸

S odpovědností souvisí i důstojnost. Lidská důstojnost spočívá podle Havla ve vůli. Je to jiný aspekt a jiný výraz pro „vůli k sobě“. Je to vůle ke své lidské svébytnosti, ke své identitě. Ponížení, které je projevem „řádu smrti“, chce lidskou identitu rozbít. Proto hájit svoji důstojnost znamená především bránit svou vlastní identitu a sebe sama jako lidskou bytost. Bránit svou důstojnost lze kdekoli a kdykoli; není to věc jednorázového rozhodnutí, ale každodenní a náročné „existenciální praxe“.¹²⁹

¹²⁷ Cobb. *Ernst Troeltsch and Vaclav Havel on the ethical promise of historical failure*, s. 14-15.

¹²⁸ Havel. *Dopisy Olze*, s. 340.

¹²⁹ Tamtéž, s. 290-291.

4.5 Řád

Havel v souvislosti s lidskou osobností často používá pojem „řád“ (řád světa, řád věcí, apod.). Jedná se o abstraktní pojem, který se v Havlově pojetí různě mění a posouvá s každou novou souvislostí, v níž je použit. To znamená, že u Havla má tento pojem měnící se povahu a je závislý třeba i na tónu či zabarvení daného kontextu. Podle něj existují čtyři hlavní od sebe odlišitelné významy tohoto pojmu.

Jako první, co Havel popisuje, je *řád bytí*, což je jakýsi obecný, generální řád. Řád bytí se nám může ukazovat v různých formách, perspektivách a rovinách. Ovlivňuje nás vždy jinak a vždy takovým způsobem, jakému jsme my sami otevření, jeho podstata a smysl jsou zahaleny tajemstvím.¹³⁰

Vedle řádu bytí, a zároveň jeho součástí i protějškem, je zázrak lidského ducha, či jinak řečeno, lidské existence. Je to souzvuk *řádu lidské svobody, života a ducha*.

„Jemně strukturovaný svět smysluplného a nadějeplného lidského života, otevírající nové obzory svobody s povznášející člověka k hlubší zkušenosti bytí, nesčetné pozoruhodné duchovní (mystické, náboženské, vědecké) a mravní systémy; onen zvláštní způsob, jímž řád bytí znovutvoří a zároveň po svém osmyslňuje mytologie (dříve) a umělecká tvorba (dnes, tj. V historické době); zkrátka to, čím se člověk stává člověkem v tom nejlepší slova smyslu – to všechno konstituuje ‚řád života‘, ‚řád ducha‘, ‚řád lidského díla‘, jako objektivizovaný výraz onoho ‚druhého stvoření světa‘, kterým je lidská existence.“¹³¹

Vedle řádu bytí oprávněně stojí *řád života*, který je doslova „legitimním synem řádu bytí“, vyrůstá totiž z víry v jeho smysl. Protikladem tohoto řádu je *řád smrti* vzešlý z lhostejnosti po otázce jeho smyslu a strachu z jeho tajemství. Je to dílo

¹³⁰ Tamtéž, s. 177.

¹³¹ Tamtéž, s. 177.

člověka jako – „obrazu d'áblova“. Pod tím si můžeme představit vynucené a zcela nepřírozené sjednocení, zestejnění, centrálně řízenou pustotu a nudu, kde je člověk brán pouze jako jednotka bez svobodné vůle, vlastního rozumu a jedinečného života.¹³²

Posledním je *řád věcí*. Je to reálný běh věcí, veškerá skutečnost kolem nás, pravidla a zvyklosti, které máme. Jsou to pestré a různorodé věci kolem nás, jak dobré, tak i špatné, smysluplné i absurdní. To je právě to vše, co prožíváme, co žijeme a čemu se říká život.¹³³

4.6 Shrnutí

Havel se domníval, že osobnost je souborem velkého množství perspektiv, názorů a předpokladů. Tvrdí, že osobnost je vždy aktuální a otevřená a má vlastní pohled na svět. Lidská osobnost je podle Havla složena z několika hlavních částí jako lidská identita, lidská odpovědnost a lidská existence vůbec. Výchozím stavem identity je vznik lidství, kdy vzniká „já“, vědomí sebe a vědomí světa. Podle Havlova názoru je to právě lidská identita, kterou si zpřítomňujeme na druhém člověku. Pokud Havel hovořil o lidské existenci, měl na mysli především vztah k osobnosti druhého člověka, která je stále přítomná a nezaniká ani ve chvíli, když na někoho právě nemyslíme a dokonce ani, když člověk zemře – lidskou existenci není možné vymazat z dějin bytí. Tento vztah je podle Havla i základním předpokladem pro lidskou odpovědnost, totiž dva vztah dvou protipólů: toho, kdo je odpovědný, a někoho, komu je odpovědný. Havel zastával názor, že člověk, ačkoli si to nemusí uvědomovat, vším co dělá, se k něčemu vztahuje k čemusi mimo sebe a to nazval „existenciálním horizontem“. Tento horizont má několik vrstev, přičemž nejbližší je nám horizont prostředí, ve kterém se nacházíme, ale můžeme se vztahovat až k horizontu absolutnímu. Lidská osobnost je podle Havla prostoupena řádem, přičemž základním je „řád bytí“, na stejné úrovni je „řád života“, který čerpá z víry v jeho smysl. Naopak „řád smrti“ se vyvíjí z lhostejnosti po otázce smyslu bytí. Reálný stav věcí a jejich průběh je pak podle Havla v rukou „řádu věcí“.

¹³² Tamtéž, s. 177-178.

¹³³ Tamtéž, s. 178.

5 Závěr

Ve své práci jsem na základě rozboru Havlových myšlenek týkajících se tří významných humanitních témat – víra, společnost, osobnost – ukázala, že Havel těmto tématům věnoval mnoho pozornosti a promýšlel je sice ne zcela systematicky, avšak jistě poměrně komplexně. Především v době, kdy byl ve vězení, měl hodně času se ke svým myšlenkám vracet, doplňovat je a uchopovat je s větší přesností a intenzitou.

Víru definuje Havel jako výhradně lidskou záležitost, která je jednou z nejdůležitějších složek duševního života každého člověka. Právě víra v „něco“, co nás vybízí k vyšším cílům. Jeho víra nebyla ovlivněna uctíváním nějakého boha, či předmětu – uctívání vztahuje Havel k náboženství, nikoli k víře. Sám byl spíše ateistou, ale i tak se snažil pochopit různá náboženství i to, co člověka vede k tomu, aby se stal věřícím a přijal Boha. Zvláště důležitá je pro Havla víra v naději, a to z toho důvodu, že člověk, který naději neztratil, může lépe vidět veškeré špatnosti světa a dokáže jim pak lépe čelit, než ten, který je zaslepen iluzí, nebo čeká na naději zvenčí. Smyslem bytí je pro Havla víru v život, ve svět i v sebe sama. Havlova víra je sympatická, nevnucuje podmínku víry v nějakého boha a je to „pouhá“, avšak hluboká víra. Jeho myšlenka, že smysl svého života poznáme až během jeho zakoušení, a pokud člověk ztratí tento smysl, propadá pak negativitě, lhostejnosti a ztrácí chuť k životu, zdá se být nadmíru příhodná.

Společnost by podle Havla měla být založená na idejích právního státu. Společnost by si měla připomínat svoji svobodu a ručit za ní – nespolehat se na to, že ji nikdo nikomu nemůže vzít a že se nic už nemůže stát. Havel kritizuje a poukazuje na tzv. čecháčkovství, které ukazuje lidskou sobeckost a lhostejnost vůči druhým. Takové postoje jsou podle něj nemravné a politika založená na podobném principu je podle Havla spíše sebevražedným aktem. Společnost by totiž podle něj měla být mnohotvárná, otevřená a přitom spontánně vlastenecká. Havel chtěl více než jen další řadový stát, chtěl vybudovat duchovní, intelektuální a morální centrum evropského a vlastně i světového významu. Zajímal se o konflikty ve světě a na základě jeho debat s osobnostmi z celého světa vzniklo *Forum 2000*, kde se dodnes probírají témata globální krize. Havel smýšlel proevropsky, ale poukazoval na

skutečnost, že současné Evropě chybí fantazie a nedokáže odolávat tlakům nejrůznějších lobby.

Je však třeba říci, že Havlův sen o společnosti jako duchovním státě s reálnou společností nekoresponduje. Možným důvodem je to, že lidé si k sobě nedokáží najít cestu, odcizují se sami sobě a jde jim jen o vlastní prospěch. Správně Havel tvrdil, že společnost je nevypočitatelná a tvárná je jen do té doby, než ji stát nezačne utlačovat a místo toho, aby stát byl hrdý na společnost, stává se to, že společnost se za stát stydí. K obnovení společnosti by skutečně, jak tvrdí Havel, bylo třeba znovu získat pocit odpovědnosti obecně, začít projevovat velkorysost a obnovit dobré společné soužití. To vše chce čas, který ukáže, zda čekání – snaha o obnovení společnosti – mělo smysl.

Osobnost je v Havlově pojetí souborem velkého množství potencialit, perspektiv, nároků, vztahů, názorů a reakcí. Je to způsob našeho života, naše životní alternativa. Lidská identita stojí na vzniku lidství. Je to uvědomování si vlastního já i vědomí světa. Havel poukazoval na to, že v osobnosti člověka existuje několik složek, na základě kterých si člověk staví svoji vlastní identitu. Velký význam přitom zaujímá především lidská odpovědnost a důstojnost. Celý život člověk objevuje podstatu a smysl veškerého dění, které se mu ukazuje v nejrůznějších formách. Vysvětluje tím existenci věcí, smysl věcí i veškerého dění ať už dobrého nebo špatného. Lidskou odpovědnost Havel popisuje jako vztah k něčemu z našeho okolí. Odpovědnost znamená nést následky za něco námi způsobené, nebo za něco, k čemu máme vztah. Ne vždy je lehké tuto odpovědnost mít. Tyto složky tvoří nás jako člověka, naše způsoby, naše chování. Tím se tvoří „já“, které se prezentuje navenek.

Havel se pohyboval v intelektuální sféře, byl ovlivněn zejména Heideggerovým existencialismem a Patočkovou fenomenologií, které ho v mládí z filozofické literatury nejvíce přitahovaly. Více ho ovlivňovala především atmosféra tohoto myšlení než nějaké konkrétní teze či závěry. Nikdy si o sobě nemyslel, že je filozofem odborníkem, nicméně filozofická témata ho lákala a bavila. Snažil se nahlédnout jiný rozměr skutečnosti, který je jinak málo zřetelný. Přemýšlel a snažil se o to, aby zbavil jevy jejich pseudosmyslu – jejich nepravých smyslů. Jako to, co nás má vyzvat k otázce po pravém smyslu bytí, se pokusil nastavit fenomén

absurdity.¹³⁴

Havel zanechal dědictví jako prezident i jako myslitel. Svým životním stylem a názory k sobě přitahoval spoustu zajímavých osobností, které inspiroval, ale i ty, kteří inspirovali jeho.¹³⁵ Zabýval se především termíny jako „lidská identita“, „řád bytí“, proti nimž stojí „ne-já“ či „pokušení samoty“.¹³⁶ Nejlepší myšlenkou je podle Havla ta, která ponechává nějaký prostor pro případ, že je všechno úplně jinak.¹³⁷ Jedním z nejdůležitějších znaků jeho myšlenek je bezpochyby smysl a naděje. Od těchto styčných bodů se odvíjí i jeho názory na společnost a na víru.

¹³⁴ Tamtéž, s. 110.

¹³⁵ Čermák. *Vydrží pravda a láska i bez Havla?*, s. 81.

¹³⁶ Putna. *Duchovní portrét v rámu české kultury 20. století*, s. 186.

¹³⁷ Havel. *Dopisy Olze*, s. 284.

Summary

The object of this work is to analyze the main ideas of Vaclav Havel which relate to personal, public and spiritual spheres. His views have approached both Czech and foreign society and for his deeds and thoughts he was admired all around the world.

The first part focuses on the concept of faith and Havel's attitude towards it. From his opinions and ideas it shows that Havel is a believer, he believes in a sense, the hope and the will of man. By combining hope and faith Havel points out that for the meaning of life and hope we must all look inside our hearts.

The second part is devoted to the society. Havel wanted an open, multifaceted, society based on good social relations. He tried to point out the problems of our civilization, and on the basis of that Forum 2000 was founded, where important personalities from the whole world can discuss various problems, trying to find possible ways out of the global crisis.

The third and last part of this thesis is the issue of personality. This chapter summarizes the components of Havel's concept of human personality, thanks to which a man creates his own identity. Havel argued that in a person's personality, there are several folders based on which one can build its own identity. The most important features of human life are mainly the person's identity, responsibility, existence and dignity.

Seznam použité literatury:

BALABÁN, Milan. *Víra (u) Václava Havla*. Praha: OIKOYMENH, 2009. ISBN 978-80-7298-412-1.

COBB, Kelton. Ernst Troelsch and Vaclav Havel on the ethical promise of historical failure. In: *The Journal of Religious Ethics* [online]. 1994, vol. 22, no. 1 [cit. 19.3.2015]. ISSN 03849694. Dostupné z

http://www.jstor.org/stable/40017840?seq=1#page_scan_tab_contents.

ČERMÁK, Miloš. Vdrží pravda a láska i bez Havla? In: *Reflex*. 2011, č. 51, s. 79-81. ISSN 0862-6634.

HAVEL, Václav. *1992&1993*. Praha a Litomyšl: Paseka, 1994. ISBN 80-85192-72-1.

HAVEL, Václav. *Letní přemítání*. Praha: Odeon, 1991. ISBN 80-207-0330-6.

HAVEL, Václav. *Dálkový výslech*. Praha: Melantrich, 1989. ISBN 80-7023-038-X.

HAVEL, Václav. *Dopisy Olze*. Brno: Atlantis, 1992. ISBN 80-7108-047-0.

HEIDEGGER, Martin. *Bytí a čas*. Praha: OIKOYMENH, 1996. ISBN 80-86-005-12-7.

KRISEOVÁ, Eda. *Václav Havel*. Brno: Atlantis, 1991. ISBN 80-7108-024-1.

HAVEL: *Jednou budem dál* [online]. LIDOVKY.cz. 15.11.2009 [cit. 21.2.2016]. Dostupné z <http://ldvk.cz/xpJ>.

NADACE FORUM 2000. *Konference Forum 2000* [online]. [cit. 21.2.2016]. Dostupné z <https://www.forum2000.cz/cz/projekty/konference-forum-2000/1997/>.

PUTNA, C. Martin. *Duchovní portrét v rámu české kultury 20. století*. Praha: Knihovna Václava Havla, o.p.s., 2012. ISBN 978-80-87490-08-2.

SARTRE, Jean-Paul. *Bytí a nicota*. Praha: OIKOYMENH, 2006. ISBN 80-7298-097-1.